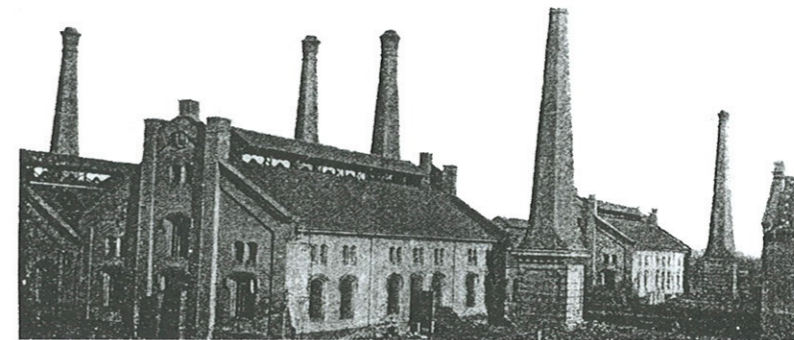

OTTO URBAN

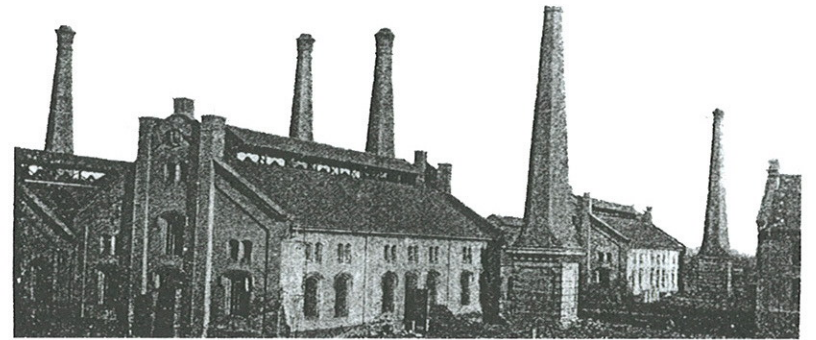

KAPITALISMUS
a česká společnost

K OTÁZKÁM FORMOVÁNÍ
ČESKÉ SPOLEČNOSTI
V 19. STOLETÍ

NAKLADATELSTVÍ LIDOVÉ NOVINY

OTTO URBAN

KAPITALISMUS
a česká společnost

K OTÁZKÁM FORMOVÁNÍ
ČESKÉ SPOLEČNOSTI
V 19. STOLETÍ

NAKLADATELSTVÍ LIDOVÉ NOVINY

ÚVOD

VÝVOJ ČESKÉ SPOLEČNOSTI V 19. STOLETÍ byl formováním národní společnosti, formováním, které bylo obecně podmíněno základními přeměnami společenského bytí a vědomí v procesu transformace pozdně feudální společnosti ve společnost kapitalistickou. Dynamický proces utváření moderní české společnosti byl neustálým a značně proměnlivým narůstáním, upevňováním i rozkladem určitých společenských struktur a vazeb. V jeho průběhu se měnily nejen vnější podmínky existence české společnosti, ale současně i její vnitřní dispozice a možnosti. S určitými předpoklady česká společnost na přelomu 18. a 19. století do tohoto vývoje vstupovala, se zcela odlišnými pak z něj na počátku 20. století vyšla. Měnily se však nejen předpoklady a možnosti, ale měnila se společnost sama. Historická rekonstrukce tohoto vývojového procesu vyžaduje především ujasnění samotného pojmu česká společnost.

Pojem česká společnost – v dobové terminologii český národ – dostal ve druhé polovině 19. století v české publicistice a historiografii poměrně přesně vymezený obsah. Od roku 1848, kdy české měšťanstvo poprvé zřetelněji vystoupilo s programem politické seberealizace české národní společnosti, měl tento pojem vysloveně aktuální politický význam. Státoprávní či národní snahy české buržoazie už předem celkem kategoricky determinovaly dobové chápání české společnosti. Pro utvářející se českou buržoazii i její mluvčí byl členem české společnosti ten, kdo vědomě vystupoval pro její kulturní a politický program, kdo jej akceptoval jako jedinou alternativu celé národní politiky. Na tomto základě pak mohla česká buržoazie přes občasnou oportunní spolupráci s tzv. historickou šlechtou vylučovat „nenárodní“ vrstvy aristokracie z české společnosti anebo na druhé straně dlouho eliminovat české „nenárodní“ dělnictvo jako „cizí element“ zrazující národní program, a tím celou národní společnost.

Buržoazie směřovala po celé 19. století instinktivně i vědomě ke svému vyhraněnému pojetí moderního „politického národa“, které ztotožnila s pojmem česká společnost. Toto chápání bylo tlumočeno v nesčetných politických projevech, programech a vystoupeních a postupně se nutně promítalo v obrazech české společnosti 19. století, které produkovala buržoazní historiografie. Její interpretace vývoje moderní české společnosti byla především vědeckým rozvedením, zdůvodněním a systemizováním národně politických požadavků, tlumočených v linii pevně fixovaného národního programu. Na tomto ideovém půdorysu pak vznikala velká syntetická díla, důkladné monografie i dílčí analytické studie, v nichž byla nahromaděna nepřeborná řada faktů a argumentů, potvrzujících určité představy o vývoji moderní české politiky a společnosti.¹

Kulturně politické vymezení pojmu národní společnost sice přesně odpovídalo politickým intencím české buržoazie, nepostihovalo však reálný obraz skutečné společnosti jako složitě se utvářejícího a vyvíjejícího sociálního útvaru. Národně uvědomovací proces v českých zemích 19. století nebyl zdaleka přímočarým vývojovým trendem, který by bylo možné výhradně redukovat na jevové kulturně politické formy. S různou intenzitou a v různých časových fázích byly do tohoto procesu vtahovány vždy specifickým způsobem jednotlivé vrstvy obyvatelstva. Kdybychom důsledně uplatnili kulturně politické hledisko, pak by před rokem 1848 tvořily českou (a vlastně i německou) společnost v českých zemích poměrně velice úzké sociální vrstvy, proti nimž by stála indiferentní většina bez „vlastních dějin“. ² Jednostranné kulturně politické hledisko vcelku postihuje dějiny politického snažení českého měšťanstva a buržoazie, nikoli však dějinný vývoj české společnosti jako určitého, značně diferencovaného sociálního útvaru.

Buržoazní pojetí vývoje české společnosti 19. století vycházelo důsledně z kulturně politické interpretace subjektivních třídních představ buržoazie o charakteru moderní národní společnosti. Těmto představám přizpůsobovali ideologové měšťanstva nejen specifické buržoazní pojetí lidovosti, demokracie atd., ale přímo na nich budovali obsáhle zdůvodňované koncepce „české otázky“. Absolutizace národních hodnot a jejich idealizace byla integrální složkou ideologické argumentace buržoazie v každodenním politickém boji. Kapitalistické společenské vztahy byly pro buržoazii životní samozřejmostí, která neměla a nemusela být podrobována zpochybňující kritické analýze. Jestliže se tyto vztahy – zejména pokud byly chápány jako „sociální otázka“ – jevily přece jen jako relativně problematické, bylo jejich řešení většinou odkazováno do sekundární sféry národní sociální politiky.

Ideologické překrývání skutečné sociální a třídní diferenciace jednotlivých národních společností bylo do značné míry usnadněno nerovnoměrným vývo-

jem kapitalistických společenských vztahů. Tyto nové společenské vztahy si ce překonávaly v Evropě 19. století všechny přírodní i kulturně politické hranice, realizovaly se však vždy s určitou „místní odlišností“. Stačilo pak uměle překrýt vlastní podstatu společenského vývoje a dostatečně akcentovat příslušnou „místní odlišnost“, interpretovat ji důsledně ve smyslu kulturně politického pojetí a „národnostní otázka“ se objevila jako hlavní společenský problém. Tak, jak byly nastupující buržoazii absolutizovány národní hodnoty, tak se dostalo výjimečného a zdánlivě nadhistorického postavení národnostním problémům jako údajně klíčovému a nadřazenému všem ostatním včetně problémů třídních a sociálních. Za těchto okolností přirozeně unikala skutečnost, že nacionální antagonismus různých buržoazních společností vyplýval v podstatě ze stejného zdroje jako individuální či skupinová rivalita kapitalistů, tj. z charakteru soukromovlastnického způsobu kapitalistického podnikání. Konkurence a rivalita národů byla jen zvláštní – i když historicky velice významnou – formou uvolněného boje o bytí v buržoazním pojetí 19. století.

Vyhraněné a takřka výlučně uplatňované kulturně politické hledisko české buržoazní historiografie tak redukovalo navenek českou společnost jen – anebo především – na ty vrstvy, které se aktivně podílely na tvorbě a probíjování národního či státoprávního programu české buržoazie, a na druhé straně současně překrývalo reálnou třídní a sociální strukturu české společnosti.

Tyto úvodní metodologické poznámky považujeme za účelné mj. proto, že tradiční kulturně politické vymezení pojmu česká společnost a kulturně politický výklad jejího vývoje prokázaly neobyčejnou životnost a určitým způsobem – i když především ve formě negativní závislosti – se promítly do naší současné historiografie. Z toho pramení řada rozporů, eventuálně otevřených otázek, které nebylo možné použitím tradiční metodologie nejen uspokojivě řešit, ale ani položit. Východiskem nemohlo být pouhé kritické přehodnocení určitých závěrů, které by nevycházelo z předchozí analýzy ideových a metodologických přístupů buržoazní historiografie. Buržoazní historiografii nelze upřít zcela nespornou zásluhu, že z hlediska svého pohledu shromáždila neobyčejně cenné bohatství faktů. Tato fakta však zdaleka nepokrývají celou společenskou realitu a dokonce ani ne vlastní kulturní a politickou sféru života společnosti.³

Na druhé straně při výlučném uplatnění sociálně ekonomického zřetele bychom museli redukovat pojem české společnosti na přesněji nedefinovatelný sociální útvar, integrovaný ekonomickými a třídními zájmy buržoazie. Bližší charakteristika takto chápaného sociálního útvaru by se dala odvodit z určité sociálně ekonomické svébytnosti a specifické regionální určenosti kapitalistických společenských vztahů v prostoru českých zemí (zvláštnosti průběhu průmyslové revoluce, vývoj kapitalistické zemědělské výroby, odvě-

vová a teritoriální struktura národního hospodářství atd.). Pominutím zvláštností sféry společenského vědomí by však výsledný obraz byl rovněž zploštěním historické reality.

Vymezení pojmu česká společnost v 19. století jako určité metodologické východisko při sledování jejího vývoje je účelné na základě adekvátního vyhodnocení podstatných faktorů společenského bytí a společenského vědomí utvářející se kapitalistické společnosti. Vzájemná neodlučitelnost obou těchto základních kategorií vede přímo k dialektickému užití sociálně ekonomických a kulturně politických hledisek v celistvé jednotě.

Rozvoj kapitalistických výrobních a společenských vztahů byl základním vývojovým procesem 19. století a v tomto směru zdrojem všech ideových, politických a kulturních jevů, se kterými se historicky setkáváme. Národní společnost jako „nová společnost“ byla sociálním a politickým útvarem, konkrétně historickou parciální formou společenství na půdě kapitalistických společenských vztahů. Národní společnosti by se nemohly formovat jako „nové společnosti“, aniž by se současně v elementární rovině formovaly nové společenské vztahy.

S přihlédnutím k základnímu vývojovému procesu a značné proměnlivosti utvářejících se sociálních celků (a jejich vztahů a vazeb) můžeme vymežit nejobecněji pojem česká společnost v období dovršování kapitalistických společenských vztahů jako svébytný sociálně ekonomický a kulturně politický sociální útvar, konstituující se dynamicky v průběhu 19. století jako výsledek základních změn společenského bytí a společenského vědomí.

Pro vysvětlení historického procesu formování české společnosti v průběhu 19. století a na počátku 20. století je tedy nutné analyzovat základní aspekty vývoje společenského bytí (utváření ekonomických a sociálních poměrů a podmínek) a společenského vědomí (ideologická, politická a kulturní sféra).

Pod tímto zorným úhlem se chceme pokusit o rozpracování čtyř okruhů otázek, daných výchozím přístupem: 1. vývoje ekonomické struktury českých zemí v 19. století a na počátku 20. století, 2. vývoje sociální struktury české společnosti v tomto období, 3. vývoje politické struktury české společnosti v této době a 4. problematiky vztahu společnosti a státu ve vývoji české společnosti do první světové války. Vlastnímu výkladu jednotlivých struktur předchází obecné pojednání o problematice národního obrození a buržoazní revoluce v českých zemích. Obě tato témata patří k nejzávažnějším problémům dějin 19. století a daleko přesahují rámec jednotlivých struktur. Předběžný souhrnnější výklad by měl přispět k ucelenějšímu chápání některých dílčích otázek dalšího textu.⁴

V této problémové studii nejde a nemůže jít o vyčerpávající výklad všech jevů historického vývoje a uzavřený celistvý obraz české společnosti se všemi

odpovídajícími znaky. Přes nesporně významné výsledky naší současné historiografie zůstala celá řada někdy i důležitých témat jen na okraji zájmu anebo k nim chybí základní výzkum vůbec. V mnoha případech se proto musíme zatím spokojit dílčím řešením či odůvodněnou hypotézou a hledat těžiště vlastního výkladu spíše ve vhodné formulaci otázky. Problémové okruhy, v nichž chceme objasnit některé nejpodstatnější vývojové prvky, spolu navzájem souvisejí a jejich oddělení nemá znamenat mechanické rozkládání jednotného vývojového procesu. Samostatný výklad ekonomických, sociálních a politických faktorů má pouze logickoanalytickou povahu jako předstupeň možné historické syntézy, o jejíž zkratku se pokoušíme v závěru.

Pod pojmem ekonomická struktura zde rozumíme logicky utříděný souhrn technických a technologických aspektů výrobního procesu v nejšířším smyslu, tj. způsoby a formy, jakými byly produkovány a distribuovány materiální a duchovní statky. Jde především o to zjistit, do jaké míry a jakým tempem se v jednotlivých výrobních odvětvích a teritoriálních oblastech prosazovaly v průběhu industrializace kapitalistické formy podnikání. Analýza ekonomické struktury předpokládá trvale si uvědomovat bezprostřední vliv ekonomického vývoje na utváření společenských vztahů a sociální struktury.

Pojmem sociální struktura zde chápeme obecně souhrn sociálních, třídních společenských vztahů, vyplývajících bezprostředně z podstaty kapitalistických forem výroby a rozdělování. Politická struktura je pak souhrnem těchto vztahů v určité mocenskopolitické sféře. Při sledování sociální struktury společnosti tedy přihlížíme především k charakteru postavení společenské třídy „o sobě“, při analýze politické struktury společnosti akcentujeme aktivní funkci společenské třídy jako faktoru „pro sebe“. V sociální struktuře společnosti tedy klasifikujeme kapitalistické vztahy tak, jak vyplývaly objektivně bezprostředně ze sociálně ekonomického vývoje, v politické struktuře zaznamenáváme tyto společenské vztahy tak, jak se uvědoměle promítaly v ideologickopolitické sféře společnosti.

Specifikum diferencovaného vztahu sociální a politické struktury společnosti je vcelku dáno skutečností, že společenská základna a politická nadstavba v určitých historických situacích vzájemně nekorespondují, tzn. že politická struktura společnosti nemusí za určitých časových okolností odpovídat sociální struktuře a naopak.

V souladu s celkovým charakterem společenského vývoje střední Evropy v 19. století a s tempem rozvíjení a dovršení kapitalistických společenských vztahů rozlišujeme tři základní vývojové fáze moderní české společnosti a tři strukturálně odlišné typy: 1. ekonomickou strukturu českých zemí a sociální a politickou strukturu české společnosti přechodného období rozkladu pozdně feudálních a narůstání kapitalistických vztahů, 2. ekonomickou strukturu

českých zemí a sociální a politickou strukturu české společnosti epochy dovršení kapitalistických výrobních a společenských vztahů, tj. období procesu buržoazní revoluce v habsburské monarchii a konečně 3. ekonomickou strukturu českých zemí a sociální a politickou strukturu české společnosti v období rozvíjení monopolního kapitalismu na přelomu 19. a 20. století.

Specifickou problematiku tvořily v mimořádně složitých podmínkách charakteristických pro habsburskou monarchii – v jejímž širším rámci vývoj české společnosti probíhal – otázky vztahu společnosti a státu. Vlastní sféra politického života byla již v 19. století relativně značně široká a sahala od spontánního veřejného mínění až ke konkrétní organizaci centrální politické moci. Politický život společnosti či jednotlivých národních společností monarchie mohl být a byl za jistých okolností v rozporu s politickými záměry a intencemi státu, a to zvláště tam, kde státní moc nebyla výsledkem politické seberealizace společnosti. V národnostních státech či soustátích nešlo v procesu rozvíjení kapitalistických společenských vztahů jen o prostou přeměnu moci, o nahrazení jedné vládnoucí třídy jinou. Buržoazie jednotlivých národních společností v habsburské monarchii nechtěla jen likvidovat tradiční absolutistický stát a nahradit jej moderním ústavním zřízením, ale současně s větší či menší důsledností a důrazem transformovat samotné základy monarchie. Sociální a třídní požadavky buržoazie jednotlivých národů se úzce kombinovaly s národními a státoprávními představami a postuláty a splétaly ve složitý komplex národnostních a sociálních otázek. Při posuzování vztahu společnosti a státu na pozadí celkového společenského vývoje můžeme blíže sledovat, do jaké míry se do formálně „jen“ státoprávních či národních postulátů promítaly faktické sociální a třídní zájmy a naopak jak na druhé straně byla řada třídních a sociálních opatření či rozhodnutí motivována ohledy na národní či státoprávní zájmy.

I.

DVĚ OBECNÉ OTÁZKY FORMOVÁNÍ MODERNÍ ČESKÉ SPOLEČNOSTI